

9.3.5. Ρυθμικό φαινόμενο 5: Άτονες συλλαβές σε ψηλότερο φθόγγο

[Παραδείγματα βλ. τ. Β', σ. 359-361]

Στην Α' Ωδή του Κανόνα των Χριστουγέννων παρατηρήσαμε ότι οι περισσότερες τονισμένες συλλαβές βρίσκονταν ψηλότερα από τις γειτονικές τους ή είχαν διάρκεια 2 χρόνων. Όμως σε άλλες Ωδές, καθώς και κατά την προσαρμογή των τροπαρίων στο μέλος των ειρμών, είδαμε ότι άτονες συλλαβές 1 χρόνου μπορούν να είναι ψηλότερα από μια γειτονική τονισμένη. Το ποσοστό τέτοιων άτονων συλλαβών είναι σχετικά υψηλό και συνιστά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ειρμών και των στιχηρών της υπό εξέταση περιόδου, που τα διαφοροποιεί σε ένα σημαντικό βαθμό από τα σημερινά αντίστοιχά τους. Το γεγονός της ύπαρξης τέτοιων άτονων συλλαβών, οι οποίες φαίνονται να παραβιάζουν το χαρακτηριστικό του ύψους του δυναμικού τόνου και μπορούν έτσι να θεωρηθούν ως 'παρατονισμοί',¹ είναι σημαντικό από πολλές απόψεις.

Πρώτον, αυτό το γεγονός διαφοροποιεί το μέλος των ειρμών και των στιχηρών από το μέλος της Ψαλμωδίας (δηλ. το παλαιό μέλος της απαγγελίας των ψαλμικών στίχων, όπως παραδίδεται στα χφφ). Στην Ψαλμωδία, ένα είδος μελωδικής απαγγελίας, οι τονισμένες συλλαβές είναι στο ίδιο ύψος ή, κυρίως, ψηλότερα από τις άτονες, εκτός πιθανόν από το τελευταίο τμήμα του στίχου, όπου το μέλος είναι πολύ στερεότυπο και οι συλλαβές προσαρμόζονται σ' αυτό ανεξάρτητα από τους τόνους τους.² Βλ. πρδ. 1-3. Έτσι, οι ειρμοί και τα στιχηρά δεν μπορούν να θεωρηθούν ως 'μελωδικές απαγγελίες', αλλά ως 'ύμνοι', που παρουσιάζουν μια πιο συγκεκριμένη μετρική δομή και ένα σαφώς καθορισμένο ρυθμό.

Δεύτερον, αυτός ο ρυθμός πρέπει να είναι σαφώς καθορισμένος υπό την έννοια ότι πρέπει να διακρίνει σαφώς μεταξύ θέσεων και άρσεων. Όπως αναφέραμε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, σύμφωνα με την θεωρία της αντίληψης της μουσικής, που προκαλείται μέσω των μηχανισμών της μνήμης, το μεγαλύτερο ύψος τείνει να γίνεται αντιληπτό ως τονισμός και να είναι το πρώτο γεγονός μιας μελωδικής ομαδοποίησης. Έτσι, οι άτονες συλλαβές σε μεγαλύτερο ύψος μπορούν να γίνουν αντιληπτές ως τονισμένες, και να ακούγονται ως παρατονισμοί, εκτός εάν υπάρχει κάτι για να 'αντισταθμίσει' αυτόν τον τονισμό, το οποίο θα περιλαμβάνει αυτές τις συλλαβές ως ασθενή μέρη ενός άλλου είδους ομαδοποίησης.³ Αυτή η άλλη ομαδοποίηση δεν μπορεί να είναι παρά η μετρική ομαδοποίηση. Αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη θέσεων και άρσεων. Έτσι, η θέση δίνεται στην προηγούμενη τονισμένη (με πρωτεύοντα ή δευτερεύοντα τόνο) συλλαβή, η οποία είναι χαμηλότερα, και η άρση στην άτονη συλλαβή, που είναι ψηλότερα. Η σχετική 'ισχύς' των δύο ομαδοποιήσεων, μελωδικής και ρυθμικής (μετρικής), οι οποίες αντιτίθενται η μία στην άλλη, εξαρτάται από την παρουσία άλλων παραγόντων. Όταν ο ρυθμός είναι σταθερός, δίσημος ή τρίσημος, αυτό δημιουργεί μια *προσδοκία*: ο ακροατής προσδοκά ότι ο ρυθμικός κύκλος θα επαναληφθεί. Σ' αυτήν την περίπτωση η ρυθμική ομαδοποίηση μπορεί να επικρατήσει στην αντιτιθέμενη μελωδική ομαδοποίηση.⁴ Αυτό συνεπάγεται μια ενίσχυση της αίσθησης του τονισμού της τονισμένης συλλαβής, αν και αυτή είναι χαμηλότερα, και μια εξασθένιση της αίσθησης τονισμού της άτονης συλλαβής, αν και αυτή είναι ψηλότερα.

¹ Τέτοιες άτονες συλλαβές υπάρχουν, σε χαμηλότερο ποσοστό, στα σημερινά μέλη και θεωρούνται στην πραγματικότητα ως 'παρατονισμοί' από πολλούς ψάλτες, που επιθυμούν να τους διορθώσουν.

² Για την Ψαλμωδία, βλ. Strunk 1977:37-39, 112-150, 165-190, 307-308, Troelsgård 2001a.

³ Βλ. και σημ. 7 του παρόντος κεφαλαίου.

⁴ Βλ. Snyder 2000:160 (βλ. και 149, 171, 37).

Τρίτον, η ύπαρξη αυτής της μορφής των δισήμων ποδών με μια χαμηλή θέση και μια ψηλή άρση επιτρέπει τις μετατοπίσεις του τόνου κατά μία θέση, προσφέροντας περισσότερες δυνατότητες στον Μελωδό για την σύνθεση προσομοίων, δηλ. την αντιστροφή του τονικού προφίλ του ποδός (μια άτονη συλλαβή στην θέση και μια τονισμένη στην άρση) ή ακόμα και την τοποθέτηση δύο τονισμένων συλλαβών στον ίδιο πόδα (μια τονική σύγκρουση). Μια τονισμένη συλλαβή στην άρση θα μπορούσε ωστόσο να θεωρηθεί, σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, ως ‘ασθενώς τονισμένη’. Όμως υπάρχει ένας ακόμη παράγων που μπορεί να συμβάλει στην αίσθηση του σωστού τονισμού. Αυτός είναι η γνώση της γλώσσας. Αυτός ο παράγων έχει αποδειχθεί ουσιαστικός σε πολλές γλωσσολογικές μελέτες⁵, δίνοντας προτεραιότητα στην κρίση του φυσικού ομιλητή μιας γλώσσας. Αυτή η γνώση δημιουργεί μιαν ακόμη προσδοκία: η προσδοκία και η προσοχή του ακροατή μπορεί να κατευθυνθεί κυρίως στην τονισμένη συλλαβή της γνωστής σ’ αυτόν λέξης, φέρνοντάς την στο προσκήνιο της αντίληψης και σπρώχνοντας την προσδοκία που γεννιέται από τον μουσικό ρυθμό στο υπόβαθρο.⁶ Θεωρώντας το από την πλευρά του εκτελεστή, αυτός μπορεί να δώσει επί πλέον έμφαση στην τονισμένη συλλαβή στην άρση και να εξασθενίσει την έμφαση της θέσης, ενώ ταυτόχρονα διατηρεί στο μυαλό του την ποιότητά τους ως ‘θέσης’ και ‘άρσης’.⁷

Τέταρτον, είναι γεγονός ότι τέτοιες συλλαβές (άτονες, ψηλότερα και στην άρση) που βρίσκονται στα μέλη που ψάλλονται σήμερα, άρχισαν να θεωρούνται ως παρατονισμοί κυρίως από τον 19ο αι και σε πολλές περιπτώσεις ‘διορθώθηκαν’, όπως φαίνεται π.χ. με μια σύγκριση των Ειρμολογίων του Πέτρου Βυζαντίου και του Ιωάννου Πρωτοψάλτου (βλ. πρδ. 4-14. Π.=Πέτρος, Ιω.=Ιωάννης). Αυτό δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να αποδεικνύει το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ύψος γίνεται *όντως αισθητό* ως τονισμός, και για πολλούς σύγχρονους ψάλτες αυτό δεν μπορεί να αντιστοιχεί παρά μόνο σε μια τονισμένη συλλαβή. Έτσι, προσπαθούν να ‘διορθώσουν’ αυτές τις άτονες συλλαβές, διασκευάζοντας το μέλος και βάζοντάς τις χαμηλότερα από τις τονισμένες. Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ύψος γίνεται αισθητό ως τονισμός μας επιτρέπει ωστόσο να βάζουμε μερικές *τονισμένες* συλλαβές στην *άρση*· θα γίνουν σε κάθε περίπτωση αντίληπτες ως τονισμένες. Δεν μπορεί κανείς να ‘ξεφύγει’ απ’ αυτό το γεγονός. Υπάρχουν δε πολλές περιπτώσεις που *τονισμένες* συλλαβές μπορούν να βρεθούν στην *άρση* και στα σημερινά μέλη (βλ. και συλλαβικά, αλλά και π.χ. σε χερουβικά την φράση *ὕμνον προσάδοντες*).

Ειδικές περιπτώσεις μιας τονισμένης συλλαβής που είναι χαμηλότερα από μια άτονη είναι οι περιπτώσεις, όπου το διάστημα μεταξύ των δύο συλλαβών είναι μεγάλο, π.χ. μια τετραφωνία, όπως στο *(Α)ναστάσε(ως) ημέρα* (Ειρμοί 1Αα). Όταν η τονισμένη συλλαβή είναι *ψηλότερα* και στην *άρση*, ένα μεγάλο διάστημα μεταξύ των φθόγγων της θέσης και της άρσης μπορεί να ενισχύσει την αίσθηση του τονισμού της τονισμένης, αλλά στην *άρση*, συλλαβής. Όταν η τονισμένη συλλαβή είναι χαμηλότερα, το μεγάλο διάστημα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εξασθενίζει τον τόνο της. Είναι το γεγονός ότι τέτοιες τονισμένες συλλαβές βρίσκονται πάντα στην *θέση* που δίνει την αίσθηση του σωστού τονισμού. Έτσι, ακόμα και η *ύπαρξη* τέτοιων

⁵ Βλ. Arvaniti 1991:5, 10.

⁶ Το προσκήνιο (foreground) και το υπόβαθρο (background) είναι βασικές έννοιες της θεωρίας της αντίληψης, ειδικά όπως περιγράφονται από την Ψυχολογία της μορφής (Gestalt psychology). Βλ. Goldstein 1989:192-223. Handel 1989:185-189.

⁷ Βλ. παρακάτω, στο ρυθμ. φαινόμενο 18 (τόνοι με Ίσον στην άρση) και την αντίστοιχη σημείωση.

μουσικών γραμμών, με μια τέτοια κατανομή τόνων, δεν μπορεί ίσως να δικαιολογηθεί χωρίς την ύπαρξη των θέσεων και των άρσεων του δισήμου ρυθμού.⁸

⁸ Βλ. και το παιδικό τραγούδι *Ανέβηκα στην πιπεριά*, όπου στους στίχους του έχουμε διάφορες αντιστοιχίες τόνων σε τέτοια σημεία.